

СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ МІСТ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ІСТОРІОГРАФІЇ 60-Х РР. ХІХ СТ. – 1914 Р.

Анатолій Гуменюк. Стан дослідження розвитку міст Правобережної України в історіографії 60-х рр. ХІХ – 1914 р. У статті йдеться про історіографію другої половини ХІХ – початку ХХ ст., яка розглядала розвиток міст Правобережної України протягом 1861–1914 років. Автор аналізує найвідоміші праці з даної тематики. Звертає увагу на позитивні здобутки Є. Сіцінського, В. Гульдмана, Й. Ролле, А. Сендульського, Т. Вержбицького, Н. Зуці, М. Теодоровича та ін. та визначає їх недоліки. Всеросійський перепис 1897 р. надав можливість накопичити значний статистичний матеріал, яким на рубежі ХІХ–ХХ ст. скористалися М. Туган-Барановський, Д. Морєв, А. Погожев, В. Семенов-Тянь-Шанський. Проаналізовано творчу спадщину М. Порша, який здійснив власний прогноз розвитку українських міст на початку ХХ ст. Серед інших тогочасних дослідників проблеми – Л. Лічков, А. Ярошевич.

Ключові слова: Правобережна Україна, міста, урбанізація, історіографія, статистичні дані, капіталізм.

Анатолій Гуменюк. Состояние исследования развития городов Правобережной Украины в историографии 60-х гг. ХІХ ст. – 1914 г. В статье говорится об историографии второй половины ХІХ – начала ХХ в., которая рассматривала развитие городов Правобережной Украины в период 1861–1914 годов. Автор анализирует наиболее известные работы по данной тематике. Обращает внимание на их положительные достижения и определяет недостатки. Среди наиболее известных исследователей упоминаются Е. Сецинский, В. Гульдман, И. Ролле, А. Сендульский, Т. Вержбицкий, Н. Зуця, М. Теодорович и др.

Всероссийская перепись 1897 предоставила возможность накопить значительный статистический материал, которым на рубеже ХІХ – ХХ вв. воспользовались М. Туган-Барановский, Д. Морев, А. Погожев, В. Семенов-Тян-Шанский. Проанализированы творческое наследие М. Порша, который дал свой прогноз развития украинских городов в начале ХХ в. Среди других тогдашних исследователей проблемы – Л. Личков, А. Ярошевич.

Ключевые слова: Правобережная Украина, города, урбанізація, історіографія, статистические данные, капитализм.

Проблеми розвитку міст викликали інтерес у дослідників. Особливої ваги ця проблематика набуває у зв'язку із вивченням переломних періодів історії України, зокрема другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Окреслити особливості процесів суспільної модернізації у Правобережній Україні, які призвели до утвердження капіталістичного способу виробництва, дозволяло звернення до про-

блем, пов'язаних із розвитком міст. Фактично, в період 1861–1914 років була створена урбаністична структура Правобережжя, яка зберігає актуальність аж до нашого часу.

Увагу до процесів у містах регіону виявляли вже їх сучасники. Проте дослідження кінця XIX – початку XX ст. мали певну специфіку. Зокрема, відповідні праці, у другій половині XIX ст. були статистичними дослідженнями загального характеру, або науково-популярними нарисами про історію та тогочасне становище окремих міст. Спільним недоліком праць обох типів була обмеженість у висвітленні соціально-економічного життя міст вузьким колом питань. Розглядаючи склад міського населення, дослідники звертали увагу лише на його чисельність, становий та конфесійний поділ, а такі питання, як професійний, соціальний чи національний склад міщан зовсім не розглядалися. Економічна інформація включала лише окремі показники промислової та торгової діяльності городян. Роботи науково-популярного характеру мали ті ж недоліки, що й статистичні дослідження. Але вони іноді включали цікаві спостереження авторів щодо економічного життя міст, колоритні картини життя та побуту окремих соціальних та етнічних груп міського населення.

Значним доробком стали праці Є. Сіцинського, В. Гульдмана, Й. Ролле, які у своїх працях торкалися окремих аспектів розвитку міст Подільської губернії у досліджуваний період¹. Із досить численної групи краєзнавчих нарисів щодо міст Волині варто виділити праці А. Сендульського, Т. Вержбицького, Н. Зуця, М. Теодоровича². Вагомим був доробок краєзнавчого характеру і стосовно міст Київщини. Варто згадати видання В. Мозгового, П. Чубинського, Л. Демочані, Н. Петрокова та ін.³. Статистично-описові видання М. Столпянського, М. Тарановського включають матеріали по всіх губерніях Правобережжя, в тому числі – по їх містах⁴.

У межах розглянутого етапу історіографії виняткове місце займає робота О. Вороніна «Записка про власницькі міста і містечка Південно-Західного краю» (1869 рік). Поява цієї праці була обумовлена необхідністю зібрати якомога повнішу інформацію про тогочасний стан приватновласницьких міських поселень Правобережної України для вирішення на державному рівні їх подальшої долі.

Перші спроби різнобічного аналізу міських поселень капіталістичної доби були зроблені наприкінці XIX – на початку XX ст. В результаті інтенсивної капіталістичної урбанізації потреба переосмислення ролі міст у суспільстві та реального співвідношення між існуючими на той час міськими та сільськими поселеннями постала особливо гостро. Назріла необхідність радикальних реформ, які змогли б привести застарілу адміністративну систему у відповідність до реально існуючої кількості міських поселень і впорядкувати їх ієрархію. На той час, в результаті накопичення великого статистичного матеріалу після перепису людної Російської імперії 1897 року, можливості об'єктивного дослідження розвитку міських поселень значно зросли.

Фундаментальністю та глибиною статистичного аналізу відзначаються праці М. Туган-Барановського «Російська фабрика в минулому і сьогодні: істо-

ричний розвиток російської фабрики в XIX ст.» (1898 рік), Д. Д. Морева «Нарис комерційної географії та господарської статистики Росії» (1902 рік) та А. В. Погожева «Облік чисельності та складу робітників в Росії» (1907 рік). В них розглянуті питання розвитку капіталістичної промисловості, торгівлі та соціальної еволюції в містах різних регіонів Російської імперії у пореформену добу. Низка наведених даних безпосередньо стосується міст Правобережжя⁵.

Значним досягненням урбаністики початку XX ст. стала робота В. Семенова-Тянь-Шанського «Місто і село в Європейській Росії: нарис з економічної географії» (1910 рік), у якій обґрунтовано тезу стосовно необ'єктивності існуючої в царській Росії системи розподілу населених пунктів на міські та сільські, коли серед офіційних міст було чимало населених пунктів, які не мали економічного значення, і водночас містами не визнавалися досить значні в економічному плані поселення⁶.

Автор спробував дати обґрунтовану відповідь на питання, який тип поселення слід вважати міським в умовах бурхливого розвитку капіталізму на території Російської імперії. Опрацювавши велику джерел, В. Семенов-Тянь-Шанський розробив власну систему критеріїв для визначення міського характеру населеного пункту. Використання економічних та демографічних критеріїв дозволило досліднику дійти висновку, що близько третини офіційних міст країни не відповідають своєму юридичному статусу. Одночасно велика кількість «економічних» міських поселень залишалася на становищі промислових сіл та містечок. Частина праці В. Семенова-Тянь-Шанського була присвячена характеристиці міських поселень Правобережної України. Кожне з них було коротко охарактеризоване як з демографічного, так і з економічного боку і віднесено до певної категорії міських поселень. При суперечливості окремих тверджень автора не можна не визнати глибини наукового аналізу проблем, що були тут розглянуті. Дана праця справила великий вплив на подальше дослідження проблем історії капіталістичного міста на теренах Російської імперії.

На початку XX ст. з'явилися перші дослідження різних аспектів розвитку України другої половини XIX століття, що належали перу українських науковців. Заслугує на увагу творча спадщина українського політичного діяча та науковця марксистського напрямку М. Порша⁷. Він в низці своїх праць висвітлював соціальний та економічний розвиток України кінця XIX – початку XX ст. Розглядаючи проблему формування робітничого класу в містах України, автор звернув увагу на основні шляхи його поповнення і підкреслював, що інтенсивна імміграція з Росії особливо давалася взнаки в міських промислових осередках України.

Прогнозуючи шляхи соціально-етнічного розвитку міст в Україні, М. Порш стверджував, що факт денаціоналізації українських міст – це явище тимчасове, оскільки подальший розвиток капіталізму приведе до масової міграції в міста українських селян і до швидкого зростання там чисельності українців. Але можливості повернення українським містам їх національного обличчя дослідник тісно пов'язував з необхідністю радикальних змін в становищі України. Щоправда, праці М. Порша фактично торкалися лише окремих питань розвитку україн-

ського міста доби промислового капіталізму. Іноді авторів не вдавалося подолати ідеологічну упередженість задля глибини наукового аналізу.

Серед інших досліджень про міста Правобережжя, можна виділити низку наукових статей в українських часописах⁸. Їх автори торкалися переважно питань кількісної та етносоціальної характеристики міського населення України. Серед таких дописів потрібно виокремити статтю Л. Лічкова «Південно-Західний край за даними перепису 1897 року», в якій результати перепису 1897 року стосовно Правобережної України було піддано ґрунтовному і різнобічному аналізу⁹.

В українській історіографії початку ХХ ст. економічний розвиток міських поселень Правобережної України у 1861–1914 роках, як правило, не був предметом спеціальних досліджень. Ці питання розглядалися переважно в контексті загального аналізу економічних явищ як у міських, так і неміських центрах. Серед загалу видань цього часу слід виділити низку праць А. Ярошевича та збірників статей за його редакцією¹⁰. Автор, поряд із загальною економічною характеристикою Правобережжя, подавав огляд торгово-промислової діяльності в найбільших міських центрах краю. Але тут була відсутня характеристика економічного життя у значній кількості міських поселень меншого розміру. До того ж слабким місцем цих досліджень була явно недостатня увага, що приділялася міській промисловості регіону.

Отже, в період другої половини ХІХ – початку ХХ ст. рівень висвітлення проблем соціально-економічного, демографічного та етнічного розвитку міст Правобережної України залишався невисоким. Поза увагою дослідників залишилося широке коло питань, серед яких були такі: процес соціальної еволюції міського населення краю, динаміка торгово-промислової активності тощо. Слабо були охоплені спеціальними дослідженнями міські поселення, що не мали відповідного юридичного статусу, але швидко зростали в капіталістичну добу.

Примітки:

¹ Гульдман В. К. Населенные места Подольской губернии : (алфавитный перечень населенных пунктов губернии, с указанием некоторых справочных о них сведений). Каменец-Подольский : Тип. Подольского губ. правления, 1893. 636 с.; Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. К. : Киев. типография С. В. Кульженко, 1895. 277 с.

² Вержбицкий Т. И. Краткое описание города Житомира. Житомир : Волинск. губ. тип., 1887. 28 с.; Зуц Н. И. Описание города Староконстантинова от начала основания до наших дней (1561–1884). Староконстантинов, 1884. 85 с.; Сендульский А. Город Ровно // Волынские Епархиальные Ведомости. 1880. № 5. С. 237–249; Сендульский А. Город Острог // Волынские Епархиальные Ведомости. 1882. № 1–2. С. 1–13; № 4. С. 73–88; № 5. С. 107–119; Теодорович Н. И. Город Заслав Волынской губернии. Ист. очерк. Почаев, 1894. 50 с; Теодорович Н. И. Город Староконстантинов Волынской губернии. Ист. очерк. Почаев, 1899. 89 с.; Теодорович Н. И. История города Кременца Волынской губернии. Седлец, 1904. 141 с.

³ Демочани Л. Описание города Умани. К. : Тип. Окружного штаба, 1882. 35 с.; Мозговой В. Г. Очерк Киевской губернии. Пути сообщения. Население. Землевладение и земледелие. Фабричная и заводская промышленность. Киев : Губ. тип., 1881. 82 с.; Петроков И. Бердичев // Киевская старина. 1882. №11; Чубинский П. П. Обзор данных о населении города Киева по однодневной переписи, произведенной 2 марта 1874 года // Записки Юго-Зап. отдела имп. Рус. географ. об-ва. К., 1885. 617 с.

⁴ Тарановский Н. Топографическо-статистические материалы с приложением 4-х карт Юго-Западного края (Киевская, Подольская и Волынская губернии). К., 1882. 324 с.; Столпянский Н. П. Девять губерний Западно-Русского края в топографическом, статистическом, экономическом, этнографическом и историческом отношениях. СПб. : Тип. Гогенфельдена, 1866. 200 с.

⁵ Морев Д.Д. Очерк коммерческой географии и хозяйственной статистики России сравнительно с другими государствами. СПб. : Тип. М.М.Старевича, 1902. 326 с.; Погожев А. В. Учет численности и состава рабочих в России. Материалы по статистике труда. СПб. : Изд. Акад. наук, 1906. 224 с.; Туган-Барановский М. Русская фабрика в прошлом и настоящем : историческое развитие русской фабрики в XIX в. М. : Моск. рабочий, 1922. 428 с.

⁶ Семенов-Тянь-Шанский В. П. (1870–1942). Город и деревня в европейской России : очерк по экономической географии. СПб. : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1910. 212 с.

⁷ Порш М. Відносини України до інших районів Росії на робітничому ринку на основі матеріалів першого вселюдного перепису // Літературно-науковий вісник. Київ-Львів, 1912. Том 57. № 2. С. 313–327; Порш М. Робітництво України : нариси по статистиці праці. К., 1912. 137 с.

⁸ Личков Л. Юго-Западный край по данным переписи 1897 года // Киевская старина. Тип. Императорского Университета св. Владимира, 1905. Т. ХС. № 9. С. 317–366; Райн Ол. До статистики Правобічної України // Літературно-науковий вісник. 1907. №6. С. 89–97.

⁹ Личков Л. Юго-Западный край по данным переписи 1897 года // Киевская старина. Тип. Императорского Университета св. Владимира, 1905. Т. ХС. № 9. С. 317–366.

¹⁰ Юго-Западный край в экономическом отношении. Сб.статей / Под ред. А. Ярошевича. К. : Тип. А. М. Пономарёва, 1913. 100 с.; Ярошевич А. И. Очерки экономической жизни Юго-Западного края. К.: Типограф, ун-та св. Владимира, 1910. Вып. III. 126 с.; Ярошевич А. Малороссы по переписи 1897 года // Киевская старина. 1905. Т. XXXIX. С. 4.

Anatoliy Gumenyuk. Research of the development of the towns of the Right-Bank Ukraine in historiography 60s of the 19th century – 1914. The article deals to the historiography of the second half of the XIXth and early XXth centuries, which considered the development of the cities of Right Bank Ukraine during 1861–1914. The author analyzes the most famous works on this subject. Pays attention to their positive achievements and deficiencies. Among the most well-known researchers are: E. Sitsinsky,

V. Guldman, J. Rollie, A. Sendulsky, T. Verzhbitsky, N. Zuets, M. Teodorovich and others.

The All-Russian Census of 1897 provided an opportunity to accumulate significant statistical material, which was took advantage by the M. Tugan-Baranovsky, D. Moriev, A. Pogozhev, V. Semenov-Tyan-Shansky at the turn of the XIXth and XXth centuries. The author analyzes the creative heritage of M. Porsch, who carried out his own forecast of the development of Ukrainian towns at the beginning of the XXth century. Among the others researchers of this problem at that time are L. Lichkov, A. Yaroshevych.

Key words: Right-bank Ukraine, towns, urbanization, historiography, statistical information, capitalism.

Отримано: 04.07.2018 р.

УДК 930.2 (47:477) «1945/1990»

Олександр Маврін

З ІСТОРИЇ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ: ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У ТЕОРІЇ І МЕТОДИЦІ АРХЕОГРАФІЇ В УРСР У 1945-МУ – 1990-МУ РОКАХ

Олександр Маврін. З історії української археографії: трансформаційні процеси у теорії і методиці археографії в УРСР у 1945-му – 1990-му роках. Історія української археографії посідає особливі позиції серед напрямів археографічної діяльності, оскільки є не лише окремою темою дослідження, але й виступає у якості дослідницького методу, а в деяких визначеннях археографії – складовою частиною її предмету.

Аналізується процес розробки теорії і формування методології археографії в «загальносоюзних» археографічних центрах та їх визначальний вплив на археографічну діяльність на республіканському рівні. Українська археографія протягом радянського періоду знаходилася на маргінесі наукових процесів, центром яких була Москва. Основні розробки в галузі теорії і методики надходили в УРСР як директиви. Багато тем були закритими для дослідження. Українська радянська археографія зазнавала послідовної русифікації.

Робиться висновок про те, що протягом цього періоду були закладені основні напрями, за якими рухалась теоретико-методологічна думка в Україні після 1991-го року. Цей період характеризувався і некритичним наслідуванням загальносоюзних правил; одночасним наслідуванням і розвитком окремих положень, зумовленим «опірністю матеріалу», досвідом практичної роботи з українськими історичними документами та, зрештою, виробленням власних теоретико-методологічних засад.

Ключові слова: трансформації, історія археографії, теорія і методика, Українська Радянська Соціалістична Республіка.

Александр Маврин. Из истории украинской археографии: трансформационные процессы в теории и методике археографии в УССР в 1945-м –